

**ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ:
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ**

У статті висвітлено проблему кадрового забезпечення процесу розвитку сільських територій, проаналізовано її історичний контекст, демографічні передумови, соціально-економічні закономірності та суспільні наслідки. Шляхом використання методології історичної ретроспективи та економіко-демографічного аналізу аргументовано, що соціально-економічні тенденції, властиві українському селу, є об'єктивно зумовленими та мають системний характер. Це детермінує складність вирішення низки проблем, притаманних сучасному аграрному виробництву. Разом з тим, агропромисловий комплекс був і залишається потужним важелем розвитку України, формує конкурентні переваги національної економіки, а тому проблеми, пов'язані із нарощуванням його потенціалу, необхідно вважати вкрай актуальними, такими, що потребують термінового розв'язання. Заходи щодо збереження, розвитку та продуктивного використання трудового потенціалу українського села запропоновано авторами у представленій статті.

Ключові слова: трудовий потенціал, сільські території, демографічна структура, демографічні зрушення, продовольча безпека, соціально-економічний розвиток.

**LABOR POTENTIAL OF THE POPULATION OF RURAL AREAS:
SOCIO-DEMOGRAPHIC PRECONDITIONS AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT**

The article deals with the problem of staffing the process of development of rural areas, analyses its historical context, demographic preconditions, socio-economic laws, the consequences for society. By using the methodology of historical perspective and economic and demographic analysis it is argued that socio-economic trends inherent in Ukrainian village, are objectively justified and have a systemic nature. This determines the complexity of solving some of the problems that are inherent in modern agricultural production. However, agriculture was and remains a powerful lever of development of Ukraine. It forms competitive advantages of the national economy, and that is why the problems associated with the capacity-building should be considered as highly relevant, those which require immediate solutions. Actions for conservation, development and productive use of labour potential of the Ukrainian village proposed by the authors in the article.

Key words: labour potential, rural areas, demographic structure, demographic shifts, food security, socio-economic development.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Наразі перспективи соціально-економічного та техніко-технологічного розвитку України залишаються невизначеними. Його темпи гальмуються зрозумілими широкому загалу чинниками, серед яких триваючі бойові дії на Сході та вражаючі амбівалентне ставлення європейських партнерів, на прихильність яких поклалися й досі покладаються надії пересічних мешканців України. Ці чинники, поряд із прорахунками в економічній політиці держави, зумовлюють безпрецедентно швидке зниження рівня та якості життя населення, знищуючи прошарок середнього класу, спотворюють соціальну структуру суспільства, формують небезпеку економічної сегрегації, позбавляють широкі верстви українців можливостей соціального розвитку, деактуалізують трудові мотиви та настанови економічно активного населення, змушуючи останнє замислюватися про зміну місця проживання та приймати радикальні рішення. Насамперед, відповідні думки та наміри властиві населенню сільських територій, яке найбільшою мірою позбавлене елементарних благ сучасної цивілізації, залишаючись заручником зруйнованої соціальної інфраструктури та нерозважливої аграрної політики. Українські села вимирають. Це неспростовний факт. Втім, прогресуюче обезлюднення сільських територій України – держави з давніми традиціями агропромислового виробництва, найвагомим багатством якої є родючі ґрунти, – нонсенс, стратегічний прорахунок, який безумовно матиме непоправні негативні наслідки. Необхідно зважати й на те, що село має виконувати свою етнокультурну функцію, зберігаючи для нащадків національну культурну спадщину. Тож, тема дослідження, результати якого викладені у статті, є гострою та вкрай актуальною, а проблему збереження та розвитку трудового потенціалу населення сільських територій, зокрема в цілях відновлення та невідкладної модернізації національного агропромислового комплексу, необхідно вважати стратегічно орієнтованою, такою, від вчасності вирішення якої значною мірою залежить майбутнє незалежної та економічно успішної України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика демографічного розвитку сільських територій та збереження трудового потенціалу мешканців українських сіл усе частіше піднімається на шпальтах наукових видань, обговорюється під час наукових конференцій. Підставою для цього, з одного боку, є наростаюча загроза суттєвого погіршення ситуації у сфері агропромислового виробництва, з другого – той факт, що переважна більшість причин, що зумовили демографічні катастрофи минулого століття, базувалися на свідомих намірах радянської влади щодо знищення української ментальності шляхом знищення й переселення самих її носіїв – волелюбних українців. Прояви подібних прагнень є очевидними й

сьогодні: Україні ззовні нав'язана «антитерористична операція», яка з року в рік знекровлює державний бюджет, гальмує соціально-економічний розвиток та перешкоджає реалізації євроінтеграційних прагнень. Це треба розуміти та визнавати. За таких обставин проблематика демографічних зрушень та збереження трудового потенціалу, у тому числі трудового потенціалу населення сільських територій, відповідає не лише тактичним, а й зорієнтованим на майбутнє цілям – насамперед, оперуючи фактами, сформувані нову генерацію українців: стратегічно мислячих, патріотичних, працелюбних, здатних відстояти своє право на існування та досягти бажаного матеріального благополуччя.

Натепер вітчизняними вченими опрацьовано багато цінного історико-демографічного матеріалу стосовно українського села. На особливу увагу заслуговують праці таких науковців, як М. Авдієнко, А. Гіршфельд, М. Кордуба, В. Кубійович, С. Мінаєв, М. Птуха, Л. Рітгіх, С. Рудницький, А. Русов, М. Сціборський, А. Хоменко, П. Чубинський, М. Шаповалов. Різні аспекти демографічного та соціально-економічного розвитку сільських територій, а також управління процесами, що пов'язані з формуванням та використанням трудового потенціалу сільського населення, висвітлені відомими дослідниками, серед яких П. Гаврилко, О. Гладун, В. Горьовий, А. Колот, І. Курило, Н. Левчук, Е. Лібанова, М. Пітюлич, С. Пирожков, П. Саблук, Л. Семів, Л. Шевчук, К. Якуба та інші. Разом з тим, враховуючи специфіку нинішнього періоду становлення незалежної України, піднята у статті проблема потребує подальших досліджень.

Метою статті є оприлюднення результатів дослідження, спрямованого на визначення передумов та причин кризових демографічних явищ, які є атрибутом поточного етапу розвитку сільських територій, спричиняючи руйнівний вплив на характеристики трудового потенціалу сільського населення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Сьогодні урбанізаційні процеси набули загальносвітових масштабів. Україна не є виключенням. Разом з тим, якщо в економічно розвинутих країнах зменшення частки сільського населення компенсується використанням прогресивної техніки та технологій, то в Україні подібні тенденції є радше виключенням, будучи властивими лише окремим територіям й господарствам. Маємо нагоду спостерігати загострення проблеми забезпечення населення харчовими продуктами вітчизняного виробництва поряд із зменшенням чисельності працівників, зайнятих у відповідному секторі національної економіки. І це при тому, що на території України зосереджено чверть запасів чорнозему Землі. Це країна, яка входить до трійки найбільших постачальників ячменю, є одним з найпотужніших виробників зерна та разом із Францією, Німеччиною та США є одним з найбільших виробників цукрових буряків. Україна входить до числа найбільших у світі виробників рослинної олії, свинини, цукру, картоплі. За різними оцінками вітчизняні агровиробники спроможні задовольнити продовольчі запити від 200 до 500 млн чоловік. Втім, такі оцінки виглядають надто оптимістичними, особливо на тлі погіршення якісних та кількісних характеристик трудового потенціалу населення сільських територій. Українське село втратило свою привабливість для проживання, працевлаштування та розвитку особистості. Надто довго проблеми сільського населення залишаються нерозв'язаними. Найгострішими з них є занепад соціальної сфери, безробіття, низький рівень доходів сільських жителів – і як наслідок – їх зневіра, декваліфікація та прогресуюча професійна маргіналізація.

Як сталося, що у країні, 90% площ якої займають сільські території, сільським є менше третини населення? Чому з року в рік в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення чисельності мешканців села? Через які чинники частка сільського населення у загальній його чисельності скоротилася з 32,7% у 1990 р. до 31,1% у 2014 році? За прогнозами фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України до 2025 р. через вичерпання потенціалу демографічного відтворення втрати населення у сільській місцевості можуть сягнути 1,7–2 млн осіб [8, с. 351]. Зрозуміло, що за таких демографічних зрушень реалізацію стратегічних цілей аграрної політики буде поставлено під сумнів, тим паче зважаючи на вікові та професійно-кваліфікаційні характеристики тих, хто залишатиметься жити у сільській місцевості.

Загалом, дещо повертаючись у минуле, можна констатувати, що станом на 1700 р. на теренах сучасної України мешкало близько 5880 тис. осіб, 99,1% яких складало сільське населення; у 1800 р. з 8469 тис. осіб селянами були 98,1%. Протягом двох наступних століть чисельність населення України стрімко зростає й на кінець XIX ст., за даними Першого всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р., вона становить вже 23430,5 тис. осіб, 86% з яких були мешканцями сіл. Кінець XIX – початок XX ст. – період освоєння неозорих просторів Російської імперії. Цей період характеризується масовими переселеннями українців за межі батьківщини: переважно до Сибіру та Далекого Сходу. Так, у 1891–1900 рр. переселенці з України становили 36% усіх внутрішніх мігрантів імперії, у 1901–1910 роках їх частка зросла до 49% і досягла 60% у роки, що передували Першій світовій війні. Всього ж за період з 1896–1913 рр. з 9-и українських губерній за Урал переселилися 1,6 млн осіб. З них 23% виїхали з Полтавщини, 17% – з Чернігівщини, 12% – з Київщини, 9% – з Херсонщини, 7% – з Таврії, 4,5% – з Поділля, 4% – з Волині. Значними за тих років були переселення в Канаду й США з Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, які входили до складу Австро-Угорщини. Протягом 1895–1913 рр. з цих земель емігрувало 413 тис. осіб, значну частку яких становили селяни. Разом з тим, станом на 1913 р. загальна чисельність населення теперішньої України складала майже 35 млн 210 тис. осіб, з них селян – 28 млн 420 тис. осіб, або 80,7% від усього

населення [1; 10, с. 108–109]. На той час українські землі за кількістю населення, що на них проживало, поступалися лише двом країнам Європи – Німеччині та Великій Британії. І якщо до початку комуністичних соціально-економічних експериментів Україна попри що вирізнялася найшвидшими в Європі темпами зростання населення, що зумовлювалося високим рівнем народжуваності, то друга чверть ХХ століття кардинально змінила демографічні тренди.

У першій половині ХХ століття демографічні втрати України, насамперед у сегменті сільського населення, були спричинені двома світовими та громадянською війнами, трьома голодоморами, репресіями та численними масовими депортаціями. Втім, через брак даних сучасній науці ці втрати точно підрахувати важко. У роки масштабних соціальних катаклізмів на українських землях відбувалися значні переміщення населення, тому не існує вірогідних статистичних даних ні про тогочасну народжуваність й смертність, ні про добровільну та примусову міграцію. Серед іншого, серйозним викликом для українського села була форсована індустріалізація, яка вимагала максимальної експлуатації робочої сили при зниженні уваги до проблем її відтворення. Не менш важливим фактором, що вплинув на характер демографічних зрушень була й насильницька колективізація 1929–1930 років. Як наслідок, станом на 1930 р. чисельність сільського населення зменшилася на 1 млн 704 тис. і склала 21 млн 851 тис. осіб (73,8%) [9, с. 49]. Форсована індустріалізація в Україні була поєднана із цілеспрямованим ударом по генофонду села під час голодомору 1932–1933 років, який унеможливив компенсаторні процеси, потрібні для утримання демографічного балансу.

Вчені й досі сперечаються щодо кількості жертв голодомору, називаючи різні цифри. У період з квітня 1932 р. по листопад 1933 р. в Україні загинули мільйони людей. Пік голодомору прийшовся на весну 1933 року, коли від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня. Найбільше постраждали від голоду теперішні Житомирська, Київська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська області, на які припало 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищила середній рівень у 8–9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищим за середній у 5–6 разів, на Донбасі – у 3–4 рази. Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України [5, с. 415]. І хоча дослідники називають різні цифри, у будь-якому випадку мова йде про мільйони безневинно загиблих за часів голодомору людей, а по суті – етнічної чистки. На неточність даних щодо числа смертей вплинуло й дане свого часу розпорядження РАГСам не реєструвати смерті дітей віком до одного року. Наразі науковці доходять висновку, що, оскільки в цей період помирали переважно діти й молодь, середня тривалість життя українців у 1933 році становила 7,3 роки серед чоловіків і 10,9 роки серед жінок. За всю історію людства ніде подібні показники не фіксувалися. Крім того, за даними демографічної експертизи, втрата українців у частині ненароджених становила 6 млн 122 тис. осіб [2, с. 334]. Тож, зважаючи на викладені факти та з урахуванням непрямих жертв (через тиф, кишково-шлункові отруєння, канібалізм, репресії, самогубства на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу), можна стверджувати, що за антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування голод 1932–1933 років виявився найжахливішою зброєю масового ураження та соціального поневолення, якою скористався тоталітарний режим, вирішуючи національне питання, насамперед на селі.

Такий перебіг подій доповнився одними з найбільших в Європі демографічними втратами під час Другої світової війни. Війна й окупація призвели до катастрофічного зменшення чисельності сільського населення України, суттєвих деформацій у його статеві-віковому та професійно-кваліфікаційному складі [7]. Майже два мільйони осіб було евакуйовано у роки війни у східні регіони СРСР [4, с. 375]. Важливим є й той факт, що значних втрат трудовий потенціал села зазнав у зв'язку з масовим примусовим залученням сільських мешканців, передусім сільської молоді, до робіт у промисловості, будівництві, на транспорті. Так, протягом 1943–1944 рр. з цією метою було мобілізовано близько 500 тис. селян. Лише на роботу у вугільну галузь було мобілізовано 140 тис. осіб. Примусове залучення до будовних робіт, ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) – коли вдавалися навіть до затримань та облав на сільську молодь – призвело до значних втрат селом найперспективнішої та найпродуктивнішої робочої сили.

Тільки на початку 1960-х природний приріст населення компенсував демографічні втрати України у 1930–1947 роках. Разом з тим, у період 1959–1969 рр. сільське населення Української РСР зменшилося на 5,6%. Зменшення його чисельності за рахунок адміністративно-територіальних перетворень склало 22%, міграцій – 78%. Статистичні дані констатували сталий характер скорочення числа осіб активного працездатного віку у сільській місцевості, що означало старт процесу демографічного старіння українського села. Лише за 1965–1980 рр. чисельність працівників сільського господарства скоротилася на 1 млн 34 тис. осіб, а чисельність сіл у 1961–1978 рр. – на 12,4 тис. одиниць, або на 30% [3, с. 164–165]. Як наслідок, багато колгоспів та радгоспів почали відчувати нестачу людських ресурсів, особливо в період напружених сільськогосподарських робіт. Політика СРСР призвела до підриву існуючої системи відтворення населення. Україна перейшла на новий тип відтворення – міський. І хоча досліджуваний період характеризувався певними спробами реалізації політики ліквідації соціально-економічних та побутових відмінностей між містом і селом, проекти соціальної перебудови села та створення на базі низки перспективних сільських поселень агропромислових селищ міського типу не були реалізовані на практиці. Відповідні задуми фінансувалися державою за залишковим принципом. Розрив між соціально-побутовими умовами міста і

села не зникав, а збільшувався. За кількісними та якісними показниками умов життя, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля та благоустрою села значно поступалися містам. Це породжувало стійкі міграційні настрої, призводило до розшарування суспільства та подальшого загострення демографічної ситуації.

Тривалий час зміст міграційних процесів, їх динаміка та структура визначалися суперечливою економічною політикою, зорієнтованою на екстенсивний тип господарювання, відсутністю вільного ринку житла, інститутом прописки, неможливістю виїзду за кордон. Тож, закономірною домінантою міграційних рухів в Україні за тих років став вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі. Загалом у 1961–1990 роках чисельність сільського населення радянської України зменшилася за рахунок міграційних процесів на 6,7 млн осіб, або в середньому на 225 тис. осіб щороку. Багаторічний відтік сільської молоді спричинив деформацію демографічних процесів як у місті, так і на селі. Насамперед, село полишали молоді працездатні люди, що обумовлювало зростання частки осіб пенсійного віку та показників смертності серед сільського населення. Відмітимо, що внутрішня міграція призвела до істотних деформацій не тільки у віковій, а й у статевій структурі. Як результат, відбулося поглиблення статевих диспропорцій у низці ключових вікових груп, що негативно вплинуло на шлюбні перспективи сільських жителів. Усе це зумовило скорочення народжуваності, зниження питомої ваги дітей та підлітків у структурі населення українського села. Тож, складно заперечити тому, що демографічна криза, яка далася взнаки опісля здобуття Україною незалежності, є прямим наслідком нашарування порохунків та негативних тенденцій радянського періоду – як у соціальній, так і в економічній сфері.

Негативні демографічні тенденції на селі спостерігаються й досі, хоча останнім часом й фіксувалося деяке поліпшення ситуації з народжуваністю. Втім, відповідний коефіцієнт залишається небезпечно низьким. Через замалу заробітну плату економічно активні мешканці сіл уникають працевлаштування в агропромисловому секторі. Рівень середньомісячної заробітної плати тут є найнижчим серед галузей економіки. За різними оцінками лише 60% селян працюють за місцем проживання, інші ж намагаються працевлаштуватися деінде. Поступовий відтік найбільш ініціативних громадян, насамперед молоді, до міст та за кордон зумовлює постаріння населення сільських територій. У підсумку рівень смертності перевищує рівень народжуваності майже в усіх регіонах України, що дає змогу стверджувати про подальше загострення проблем у сфері формування, розвитку та використання трудового потенціалу села. Ускладнює процес вирішення проблем трудового потенціалу й факт надмірного демоекономічного навантаження. За умов невинного демографічного старіння, на осіб працездатного віку покладається безліч завдань не тільки виробничого характеру, а й тих, що стосуються життєзабезпечення громадян, вік та психофізіологічний стан яких не відповідають критеріям економічної активності. У такому контексті особливого значення набуває якість медичного обслуговування, яке для сільських жителів залишається, здебільшого, недоступним через територіальну віддаленість закладів охорони здоров'я від місця проживання пацієнтів. За даними Міністерства охорони здоров'я України, первинна медична допомога сільському населенню надається понад як 3 тис. амбулаторій. Забезпеченість цими закладами на 10 тис. населення становить 2,4, тоді як європейський показник – 4,9. Тож, реалізація завдань економічної політики держави у частині формування та використання трудового потенціалу сільського населення потребує якісно нових підходів щодо розв'язання проблем зайнятості та функціонування системи медичного обслуговування. Те саме стосується й організації освітньо-виховного процесу, адже у сільській місцевості проблеми доступу до якісних освітніх послуг залишаються нерозв'язаними протягом десятиліть. Сільські діти значно менше залучені до дошкільної та позашкільної освіти, що зумовлює їх невідповідність до майбутнього навчання у школах та вищих навчальних закладах.

Суттєвий вплив на демографічну ситуацію на селі спричиняють житлові умови. І хоча у розрахунку на одну особу селяни на 13–19% більше, ніж жителі міст, забезпечені житлом, якість відповідного житлового фонду є незадовільною. Він є фізично та морально застарілим, некомфортним для проживання. Як вкрай незадовільний можна охарактеризувати і стан дорожньо-транспортної інфраструктури, зокрема автомобільних доріг, у сільській місцевості. За даними Мінінфраструктури України, близько десятої частини сільських населених пунктів не охоплено регулярним автобусним сполученням, подекуди, відсутні під'їзди із твердим покриттям. Найбільша кількість таких населених пунктів розташована у Чернігівській, Одеській, Харківській та Сумській областях. Близькою до критичної є й забезпеченість сільської місцевості об'єктами культурного призначення, значна частина яких перебуває у запустіні. Зрозуміло, що наразі успішність розв'язання проблем у сфері трудового потенціалу села перебуває під впливом широкого спектра факторів, серед яких і стан соціальної інфраструктури. Остання має задовольняти життєві потреби людини. Наявність ефективно функціонуючої соціальної інфраструктури є одним з визначальних чинників не лише соціальної стабільності та нарощування трудового потенціалу, а й ефективного господарювання. І навпаки, занедбаність ключових структурних елементів соціальної сфери – причина масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вирішення багатьох питань економічного, демографічного та соціального характеру залежить від того, наскільки ефективно використовуватиметься трудовий потенціал населення, у тому числі тієї його частини, що проживає у сільській місцевості.

Розв'язання соціально-економічних проблем сільського населення має забезпечувати реалізацію завдань аграрної політики, бути спрямованим на розвиток сільських територій, подолання бідності й безробіття, поліпшення умов проживання селян. Не викликає сумнівів, що відповідний комплекс заходів потребує державного патронату. Натомість, більшість державних програм щодо розвитку українського села усе ще має декларативний характер, а їх реалізація не забезпечується необхідними фінансовими ресурсами. Викорінення подібних підходів є передумовою розв'язання піднятих у статті проблем. Тільки зростаючий інтерес до проблем села і селянства, до проблем розвитку соціальної інфраструктури села може забезпечити реалізацію стратегічних орієнтирів аграрної політики України, закласти фундамент продуктової безпеки держави та досягнення пріоритетів сталого економічного розвитку.

Література

1. Брук С. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX ст. / С. Брук, В. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15–32.
2. Голод в Україні у першій половині XX ст: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : [матеріали міжнародної наукової конференції] / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.
3. Жученко В. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970) / В. Жученко, В. Стешенко. – К., 1977. – С. 164–165.
4. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль // Україна крізь віки : т. 12. – К., 1999.
5. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду / С.В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
6. Куценко В.І. Соціальна сфера села у контексті забезпечення сталого розвитку / В.І. Куценко // Збалансоване природокористування. – 2012. – № 12.
7. Мельничук Д.П. Демографічний розвиток українського села: уроки історії, соціально-економічні загрози сучасності / Д.П. Мельничук, Г.А. Шпиталенко // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Економічні науки. – Житомир : ЖДТУ, 2016. – № 2(76). – С. 57–64.
8. Населення України – 2006. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2007.
9. Перковський А.Л. Демографічні втрати Української РСР у 30-і роки / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1989. – № 8.
10. Яворська В. Історичний огляд міграційних процесів в Україні / В. Яворська, С. Куделіна // Історія української географії. – Тернопіль, 2006. – Випуск 2(14). – С. 104–111.

Надійшла 13.01.2017; рецензент: д. е. н. Легенчук С. Ф.